

Dorota Lewandowska

(Warszawa)

ZBIORY BIBLIOTECZNE ZBORU EWANGELICKO– AUGSBURSKIEGO W WARSZAWIE PRZECHOWYWANE W ARCHIWUM GŁÓWNYM AKT DAWNYCH

Do czasu równouprawnienia różnowierców w Rzeczypospolitej (1768 r.), w Warszawie nie istniała autonomiczna gmina ewangelicka. Zarówno luteranie (ewangelicy augsburscy), jak i kalwini (ewangelicy reformowani), należeli do istniejącego od 1650 r. zboru w Węgrowie na Podlasiu. W lutym 1754 r. sporządzono akt wznowienia połączenia parafii warszawskiej i węgrowskiej, w którym zawarto propozycje nowego wzajemnego „urządzenia” obu zborów. 22 VIII 1755 r. obie parafie zostały ze sobą połączone. Parafia węgrowska utrzymała prawa zwierzchnie nad warszawską, która była jej filialem. Sytuacja uległa zmianie w 2. połowie XVIII w., kiedy to zamożniejsza parafia w Warszawie powoli zaczęła obejmować patronat nad zbozem węgrowskim. W 1775 r. luterkański zbor warszawski odłączył się od węgrowskiego, a dwa lata później powstała w Warszawie także parafia ewangelicko–reformowana. W 1781 r. ukończono budowę kościoła ewangelicko–augsburskiego Św. Trójcy w Warszawie, autorstwa Szymona Bogumiła Zuga. Ukształtowało się kolegium kościelne oraz powstały wydziały zajmujące się poszczególnymi dziedzinami życia parafialnego. Ich liczba i kompetencje zmieniały się na przestrzeni dziejów. Kształtująca się na ziemiach polskich ewangelicka organizacja kościelna wymagała ustabilizowanego zwierzchnictwa; w okresie Księstwa Warszawskiego były to odrębne dla obu wyznań protestanckich konsystorze departamentowe, a po powstaniu Królestwa Polskiego w 1815 r. — tymczasowe konsystorze: ewangelicko–reformowany i ewangelicko–augsburski. W 1823 r. władze rosyjskie zatwierdziły Generalny Konsystorz Ewangelicki dla obu wyznań, obejmujący całe Królestwo. W 1849 r. Konsystorz ten został rozwiązany, a oba Kościoły miały się odtąd rządzić osobnymi prawami. Sprawami luteran kierował konsystorz wybierany przez władze świeckie z prezesem — osobą świecką na czele¹.

---

¹ Informacje dotyczące dziejów zboru podano na podstawie akt Zboru Ewangelicko–Augsburskiego w Warszawie (w AGAD) oraz literatury: M. Kwiatkowska, *Kościół Ewangelicko–Augsburski*,

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Synod konstytucyjny Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego, który odbył się w latach 1922–1923, uchwalił projekt nowej ustawy i wewnętrznego statutu Kościoła. Najwyższą władzą kościelną był kolegialny konsystorz złożony ze świeckich i duchownych. Prezesa i wiceprezesa (duchownego z tytułem generalnego superintendenta) mianował Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Pozostałych członków konsystorza — Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Ostateczne uregulowania przyniósł dekret Prezydenta RP z 25 XI 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego wraz z rozporządzeniem Rady Ministrów z 17 XII 1936 r. o uznaniu Zasadniczego Prawa Wewnętrznego Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Na czele jednoty, którą tworzył cały Kościół, stanął biskup. Władzą administracyjną był konsystorz; synod stanowił najwyższą kościelną władzę zwierzchnią. Jednota dzieliła się na 10 diecezji, na których czele stali księża seniorzy. Parafie zarządzały podlegającymi im filiałami i kantoratami².

O randze zboru warszawskiego świadczy fakt, że wielokrotnie na przestrzeni dziejów pastor warszawski zostawał zwierzchnikiem duchownym swego wyznania na obszarze całego kraju³. Zbór musiał w zasadzie utrzymywać się sam. Dotacje ze strony władz były sporadyczne, a zarządzanie instytucjami zborowymi wymagało odpowiednich funduszy. Źródłem dochodów były roczne składki członków wspólnoty, zapisy testamentowe na rzecz parafii, kapitały od posiadanego przez zbór majątku zgromadzone w bankach lub na hipotekach, a także wpływy z koncertów, balów, loterii oraz datki dobrowolne. Przez cały okres istnienia wydziały i instytucje zborowe wytworzyły obszerną dokumentację; jej najstarsza część została zarchiwizowana, pozostałe akta służyły do bieżącego działania kancelaryjnego.

Po II wojnie światowej akta z archiwum i kancelarii Zboru znalazły się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej: AGAD) w Warszawie, do którego ok. 1947 r. zostały przekazane w niejasnych okolicznościach. Sześć lat później powstał pierwszy tymczasowy spis akt. W posiadaniu AGAD znajdują się dokumenty wytworzone do 1943 r., i nie mające związku z późniejszym okresem działalności Zboru, który istnieje do dziś. Obecnie działająca parafia ewangelicko–augsburska w Warszawie gromadzi akta począwszy od 1945 r.

Spuścizna aktowa Zboru Ewangelicko–Augsburskiego w Warszawie przechowywana w AGAD przedstawia się następująco:

1. Archiwum zboru, głównie akta starsze, od XVII (przejęte zbiory archiwalne z czasów „wegrowskich”) do XX w., z przewagą akt z XIX w.;

Warszawa 1982; L. Otto, *Przyczynek do historii Zboru Ewangelicko–Augsburskiego w Warszawie*, Warszawa 1881; T. Stegner, *Polacy–ewangelicy w Królestwie Polskim 1815–1914: kształtowanie się środowisk, ich działalność społeczna i narodowa*, Gdańsk 1992; tenże, *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*, Gdańsk 1993.

² Dziennik Urzędowy RP, nr 88, 1936 (27 XI 1936).

³ Najbardziej znanymi przedstawicielami Kościoła Ewangelicko–Augsburskiego sprawującymi te funkcje byli: ks. bp Karol Gustaw Manitius, pastor warszawski (od 1875 r.), superintendent generalny w Królestwie Polskim (od 1895 r.) oraz ks. bp Juliusz Bursche, pastor w Warszawie (od 1888 r.) i superintendent w Królestwie Polskim (od 1904 r.), następnie w odrodzonej Polsce (od 1920 r.); zginął zamęczony przez Niemców w 1942 r.

2. Akta Wydziału Kościelnego (XVII–XX w.).
3. Akta Wydziału Kasowego (XVII–XX w.).
4. Akta Wydziału Ogólnego (XIX–XX w.).
5. Akta Wydziału Prawnego (XIX–XX w.).
6. Akta Wydziału Budowlanego (XIX–XX w.).
7. Akta Wydziału Porządku i Administracji (XIX–XX w.).
8. Akta Wydziału Opieki (XIX–XX w.).
9. Akta Wydziału Szpitalnego (XVIII–XX w.).
10. Akta Wydziału Pogrzebowego (XIX–XX w.).
11. Akta Wydziału Szkolnego (XIX–XX w.).
12. Biblioteka (XVII–XX w.).

Wspólnota ewangelicko–augsburska w Warszawie w ciągu swojego istnienia posiadała dwie biblioteki: tzw. zborową i synodalną. Do wybuchu I wojny światowej praktycznie nie zajmowano się zgromadzonym księgozbiorem zboru. Podjęte po jej zakończeniu prace porządkowe nad zasobem archiwum spowodowały, że zajęto się także zbiorami książkowymi. Księgozbiór samego zboru okazał się bardzo skromny. Większa ilość książek, składowana w pomieszczeniu za zakrystią kościelną, stanowiła własność uporządkowanej w latach wcześniejszych biblioteki synodalnej, która archiwizowała swe zbiory przynajmniej od lat 70. XIX w. Gromadzone książki pochodziły z różnych źródeł. Prenumeratą pism periodycznych oraz zakupem książek do biblioteki kościelnej i innych zakładów zboru zajmował się w XIX w. Wydział Kasowy na wniosek Kolegium Kościelnego, które otrzymywało prośby odnośnie zakupu niezbędnych pozycji książkowych i wydawnictw periodycznych (głównie „Zwiastuna Ewangelicznego”), m.in. dla szkół elementarnych, które to dzieła: „oprócz pożytku duchowego, będą zarazem cennym nabytkiem dla bibliotek szkolnych i Kancelarii [Kościelnej] przy mało znaczącym — — wydatku”, jak napisał we wniosku jeden z członków Kolegium Kościelnego w 1877 r.⁴ W aktach Kolegium Kościelnego zboru zachowała się wzmianka, że na posiedzeniu w dniu 24 I / 5 II 1879 r. prezes kolegium poinformował zebranych o otrzymaniu od Zarządu Tanich Kuchen dwóch egzemplarzy drukowanej broszury pt. *Kilka słów o tanich kuchniach warszawskich za r. 1878*. Kolegium postanowiło, za pośrednictwem Wydziału Opieki, oddać jeden egzemplarz Domowi Starców, a drugi zachować w bibliotece kościelnej⁵. Na posiedzeniu tegoż Kolegium 27 III / 8 IV 1886 r. przedstawiono prośbę ks. superintendenta Gustawa Manitiusa, „ażeby biblioteka kościelna mogła być uporządkowaną przy sporządzeniu odpowiedniego spisu znajdujących się w niej dzieł treści kościelnej (religijnej) i aby czynność ta powierzona została ks. Schoeneichowi, który się do tego ofiarował”⁶. Kilka dni później, 1/13 IV 1886 r. Kolegium wystosowało list do wikariusza parafii ewangelicko–augsburskiej Aleksandra Schoeneicha, w którym „przyjmując z wdzięcznością takowe zaofiarowanie się ks. Pastora, w myśl powołanej uchwały, ma zaszczyt upraszać

⁴ AGAD, Zbór Ewangelicko–Augsburski w Warszawie (dalej: ZEA), sygn. 1396, s. 4, 6–7.

⁵ AGAD, ZEA, sygn. 430, s. 2–3.

⁶ Tamże, s. 5.

Go o łaskawe przystąpienie do wspomnianego uporządkowania, przy czym dla informacji załącza dotychczasowe katalogi dzieł, w teże bibliotece znajdujących się, z prośbą o rozpoczęcie inwentaryzacji”⁷. W 1903 r. w drukarni Aleksandra Ginsa w Warszawie (na ul. Nowozielnej 47) wydany został *Spis książek znajdujących się w Bibliotece Synodalnej Warszawskiego Ewangelicko–Augsburskiego Okręgu Konsystorskiego*, zestawiony przez ks. diakona Augusta Lotha. Prace nad nim musiały zakończyć się najpóźniej w 1902 r., gdyż na drukowanej broszurze widnieje adnotacja: „Дозволено цензурою, Варшава 26 ноября 1902 г.” [Dopuszczone przez cenzurę, Warszawa 26 listopada 1902 r.]. W latach następnych do biblioteki synodalnej dopływały kolejne pozycje, których *Spis* już nie odnotowuje (w zbiorach AGAD znajdują się egzemplarze książek oznaczone sygnaturach inwentarzowymi wyższymi niż wyszczególnione w *Spisie*)⁸.

W ten sposób wyodrębniły się dwa księgozbiory: tzw. zborowy i synodalny. Księgozbiór pozostawał pod kontrolą notariusza kolegium kościelnego, który zawiadywał również archiwum zborowym. Obie biblioteki w ciągu następnych lat porządkowano i uzupełniano. Wzorem biblioteki synodalnej, także w bibliotece zboru wprowadzono podział tematyczno–rzeczowy. Podstawą podziału była grupa. O ile jednak spis książek z biblioteki synodalnej powstał już po uporządkowaniu zbioru i prezentował faktyczny stan księgozbioru na 1903 r. (wzbogacany w latach następnych), o tyle przedstawiony poniżej schemat układu książek w bibliotece zborowej był jedynie projektem do dalszej realizacji, w zależności od kolejnych nabytków i zakupów bibliotecznych⁹. Brak daty nie pozwala określić, czy porządkujący skonstruował schemat układu rzeczowego przed przystąpieniem do inwentaryzacji, czy też powstał on już po uporządkowaniu i rozpoznaniu księgozbioru. W 1927 r. biblioteka kościelna nie była jeszcze uporządkowana. W zasobie AGAD zachował się list nieznanego „archiwisty” do prezesa kolegium Kościelnego z 6 XII 1927 r. na temat zbioru książek przechowywanych w kościele:

Pisząc „miscellanea” o Zborze naszym posiłkowałem się także znajdującą się w kościele biblioteką parafialną. Jest to zbiór zapomniany, nie włączony do żadnego inwentarza, pozostający bez żadnej opieki, oczekujący uporządkowania. Kolekcja ta, licząca prawdopodobnie około tysiąca egzemplarzy zawiera książki treści różnej, tak historyczne, teologiczne, filozoficzne, jak i pisma periodyczne w językach: niemieckim, łacińskim, greckim i polskim. Między nimi zauważyłem: dzieło [Johanna Gottfrieda] Herdera „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit” /1794/, a także „Geschichte, Lehren, Geist und Aussichten des Papstthums” von J.[ames] A.[litken] Wylie /1854/, „Die Religion als Kulturmacht auf dem Gebiete der Wissenschaft” von W. Tölle /1871/, „Geschichte der Uneinigkeiten in der Warschau–Evangel. Gemeinde” /1871/, „Commentar über den Pentateuch” von I.[ohann] S.[everin] Vater /1802/, „Joannis Chrysostomi opera praestantissima cura Friderici Lomler” /1840/. Z uwagi na zawartość biblioteki tej, wchodzącej w skład ogólnego majątku Zboru byłoby pożądanе skatalogowanie i odpowiednie jej zachowanie, w przeciwnym razie ulegnie zniszczeniu i zatraceniu oddzielnych egzemplarzy.

⁷ Tamże, s. 5–6.

⁸ AGAD, ZEA, sygn. 2727–2728 (2 egz. niekompletne).

⁹ AGAD, ZEA, sygn. 431, Schemat Biblioteki Zboru Ewangelicko–Augsburskiego w Warszawie, b.d. (zaznaczono w nim także nr szafy oraz półki).

Jako smutny przykład pozostawienia podobnych rzeczy bez nadzoru służyć może archiwum nasze, które z przyczyny takiej w latach dawniejszych dotkliwie ucierpiało, o czym w raporcie moim z dn. 10 kwietnia r. z. Kolegium Kościelne zawiadomiłem. Jeśli nie ma obecnie oddzielnego na ten cel pokoju, wystarczyłyby trzy na klucz zamykane szafy z półkami¹⁰.

Cztery lata później, 4 III 1931 r. prezes Kolegium Kościelnego Józef Evert wysłał do ks. dziekana Wydziału Teologii Ewangelickiej przy Uniwersytecie Warszawskim komunikat, że biblioteka Zboru kataloguje się oraz potwierdzeniem, że znajdują się w niej dzieła wymienione w załączniku (czyli w piśmie cyt. powyżej).

W pierwszej z bibliotek, tzw. zborowej (kościelnej), wprowadzono podział księgozbioru na 4 wyodrębnione grupy, oznaczone literami alfabetu, które dzieliły się na działy o numeracji ciągłej: I–XVI:

A. — Różne.

Dział I. Dzieła treści ogólnej, informacyjne, encyklopedie, słowniki, czasopisma.

B. — Nauki humanistyczne.

Dział II. Teologia.

a. Bibliistyka. Stary i Nowy Testament. Pojedyncze księgi Pisma św. Exegeza, Komentarze, Konkordancja.

b. Teologia historyczna. Historia kościelna. Symbolika. Historia Dogmatów. Historia religii.

c. Teologia systematyczna. Dogmatyka, Filozofia religii. Psychologia religii.

d. Teologia praktyczna. Homiletyka. Katechetyka. Liturgika. Misje. Modlitewniki.

Dział III. Filozofia. Historia Filozofii. Psychologia. Estetyka.

Dział IV. Historia kultury.

Dział V. Pedagogika. Podręczniki szkolne.

Dział VI. Językoznawstwo.

Dział VII. Historia i teoria literatury. Krytyka literacka.

Dział VIII. Historia powszechna. Życiorysy. Pamiętniki.

Dział IX. Nauki polityczno–społeczne. Prawo. Ustawodawstwo kościelne. Ekonomia. Polityka. Socjologia. Statystyka. Administracja.

C. — Nauki matematyczno–przyrodnicze

Dział X. Matematyka. Fizyka. Astronomia.

Dział XI. Geografia. Krajoznawstwo. Etnologia. Etnografia. Antropologia. Podróże. Mapy. Plany.

Dział XII. Nauki przyrodnicze. Biologia.

Dział XIII. Nauki stosowane. Technika. Technologia. Technika Wojskowa. Rolnictwo. Leśnictwo. Handel. Przemysł. Rzemiosła.

Dział XIV. Higiena. Medycyna.

D. — Literatura i sztuki piękne.

Dział XV. Pomniki Literatury.

Dział XVI. Dzieła sztuki.

¹⁰ AGAD, ZEA, sygn. 1839, s. 2.

Książki rejestrowano w inwentarzu, według następujących pól: numer kolejny, numer działu (cyfrą rzymską), autor, tytuł dzieła, miejsce i rok wydania, liczba egzemplarzy (tomów, zeszytów, rysunków, map itp.), liczba stron, rodzaj oprawy, miejsce przechowywania, cena, uwagi. Zachowany w AGAD tom I inwentarza księgozbioru zboru ewangelicko–augsburskiego obejmuje 828 pozycji z różnych działów, które najprawdopodobniej rejestrowane były w kolejności dopływu. Poszczególne książki fizycznie oznaczane były numerem działu i numerem pozycji w inwentarzu¹¹. Znaczna ich część stanowiła zbiory archiwalne zboru; niektóre jednak zakwalifikowano do użytkowania w „czytelni”¹².

Zachowany schemat Biblioteki Zboru wskazuje na różnorodne zainteresowania twórców księgozbioru, ale także pewnego rodzaju przypadkowość. W zachowanym (czy jedynym?) w AGAD inwentarzu zarejestrowano książki z wszystkich wymienionych grup i działów, choć na pewno nie ze wszystkich dziedzin określonych w poszczególnych działach. Są to głównie pozycje z działu II a–d: liczne wydania Pisma św., kancjonały itp. oraz z działu III, VIII, IX (tu m.in. *Dziewięć konsystorskie* Tadeusza Boya Żeleńskiego, wyd. Warszawa 1929). Jako „Pomniki literatury” (dział XV) wymienione zostały m.in. dzieła Jana Kochanowskiego, Andrzeja Towiańskiego, Jana Wolfganga Goethego, Alfreda de Musset (*Spowiedź dziecięcia wieku*). W dziale VII umieszczono kazania Piotra Skargi, w dziale XI znalazł się *Pamiętnik. Od roku 1862 zacząwszy do roku 1878* Benedykta Dybowskiego (wyd. Lwów 1930). Nie zabrakło także takich prac jak: *Diagnostyka psychiatryczna w zarysie dla studentów i lekarzy*, Warszawa 1922 (dział III) oraz *Nauki ekonomiczne Karola Marxa* autorstwa Karola Kautsky’ego (Warszawa 1906).

W bibliotece synodalnej książki ułożone były według treści w 30 działach, a układ ten odzwierciedlał stan księgozbioru w początkach XX w. Poszczególne egzemplarze oznaczano kolejną sygnaturą inwentarzową, liczbą działu sygnowaną cyfrą rzymską oraz kolejną liczbą w ramach danego działu. Pozycje z tej biblioteki oznaczane były pieczęcią: Bibliotheca Synodalis E. A. zawierającą numery inwentarzowe.

Kolejne działy, według stanu na 1902 r., to:

- I. Biblie. Stare i Nowe Testamenty (w 1903 r. — 46 poz.);
- II. Pojedyncze księgi Pisma Ś-go. Teksty. Księgi apokryficzne (13 poz.);
- III. Skorowidze, czyli konkordancje. Encyklopedie teologiczne. Gramatyki (łacińskie, greckie, hebrajskie). Językoznawstwo (43 poz.);
- IV. Wstępy do Nowego i Starego Testamentu. Krytyka pojedynczych ksiąg Pisma Świętego. Hermeneutyka. Jeografia Palestyny i przyległych krajów. Archeologia (35 poz.);
- V. Egzegeza. Komentarze do całej Biblii. Bibelwerke (30 poz.);
- VI. Komentarze do Starego Testamentu i pojedynczych ksiąg Nowego Testamentu (13 poz.);
- VII. Komentarze do Nowego Testamentu i pojedynczych ksiąg Nowego Testamentu (40 poz.);
- VIII. Komentarze oddzielnych miejsc St. i Now. Testamentu (2 poz.);

¹¹ AGAD, ZEA, sygn. 451, Inwentarz Biblioteki Zboru, t. 1, b.d. (rubryki: „miejsce przechowywania” i „cena” pozostały nie wypełnione).

¹² AGAD, ZEA, sygn. 431.

- IX. Biblijne historie St. i Now. Testamentu (26 poz.);
- X. Biblijna teologia St. i Now. Testamentu. Monografie biblijno–teologiczne (19 poz.);
- XI. Historia kościelna (46 poz.);
- XII. Historia kościelna oddzielnych epok (30 poz.);
- XIII. Historia kościoła ewangelickiego w Polsce i Rosji. Monografie (107 poz.);
- XIV. Monografie historyczno–kościelne ogólne. Biografie (53 poz.);
- XV. Pisma Ojców Kościoła, Reformatorów i innych teologów. Komentarze do tychże (36 poz.);
- XVI. Historia Dogmów. Symbolika. Historia Symboliki. Księgi Symboliczne (54 poz.);
- XVII. Apologetyka. Dogmatyka. Historia Dogmatyki. Monografie dogmatyczne. Etyka. Historia etyki. Monografie etyczne. Filozofia religii. Historia filozofii religii. Polemika (117 poz.);
- XVIII. Katechetyka. Katechizmy (38 poz.);
- XIX. Pastoralna i praktyczna teologia ogólna i szczegółowa (17 poz.);
- XX. Liturgika i Agendy (27 poz.);
- XX. Prawo kościelne (20 poz.);
- XXII. Homiletyka. Historia Homiletyki. Postyle. Pojedyncze kazania. Mowy (200 poz.);
- XXIII. Modlitewniki. Dzieła budującej treści. Traktaty (34 poz.);
- XXIV. Misja wewnętrzna i zewnętrzna (żydowska i pogańska). Dzieła i czasopisma dotyczące misji. Sprawozdania misyjne. Sprawozdania zborów (64 poz.);
- XXV. Czasopisma teologiczne (185 poz.);
- XXVI. Filozofia i historia filozofii (4 poz.);
- XXVIII. Historia powszechna (17 poz.);
- XXVIII. Krasomówstwo ogólne i religijne (6 poz.);
- XXIX. Historia śpiewu kościelnego. Zbiory pieśni (36 poz.);
- XXX. Miscellanea¹³.

Zbiory biblioteki synodalnej były bardziej jednorodne w porównaniu ze zbiorami biblioteki zborowej. Dominowały, co zrozumiałe, pozycje z dziedziny religii, teologii, historii, filozofii. Na pewną dowolność pozwalał jedynie dział „Miscellanea”, jednak brak wyszczególnienia jego zawartości w uszkodzonym *Spisie*, nie pozwalała na określenie, jakiego rodzaju książki tam się znalazły. Nieliczne egzemplarze z tego działu zachowane w zbiorach AGAD to: *Album des Theologischen Vereins zu Dorpat*, z 1905 r.¹⁴, P. Annina, *Свод главнейших законоположений о начальных народных училищах и учительских семинариях*¹⁵ oraz książka Sylviusa Wilhelma Ringeltaube, *Schriftmassige Abhandlung von dem würdigen charakter eines Superintendenten und Oberconsistorialraths nebst zwei kleinen Nachrichten von dem Kirchenraths Stande Niederschlesisch Briegischen und sämtlichen evangelischen Kirchen in Pohlen*¹⁶.

¹³ W spisie z 1902 r. brak danych; w zachowanych zbiorach biblioteki w AGAD występują pozycje z tego działu.

¹⁴ Dawna sygn. BS 2108, XXX/86; obecnie 2745.

¹⁵ Petersburg [b.r.w.]; dawna sygn. BS 1080, XXX/31; obecnie 2705.

¹⁶ Frankfurt nad Odrą 1753; dawna sygn. BS 1189, XXX/46; obecnie 2732.

Zbiory biblioteki stale powiększały się, o czym świadczą zachowane w spuściźnie zboru egzemplarze książek z sygnaturami wyższymi, nie ujęte w powyższym spisie. I tak np.: w grudniu 1913 r. ks. pastor Mieczysław Rüger otrzymał pismo od Kolegium Kościelnego, które informowało go, że uchwaliło przekazanie do biblioteki synodalnej dotychczas nadesłanych dzieł Marcina Lutra, zobowiązując go jednocześnie „jako utrzymującego Bibliotekę Synodalną” do dalszej prenumeraty tychże dzieł w księgarni „E. Wende i ska”¹⁷ i regulowanie rachunków z funduszy własnych biblioteki. Kasa kościelna otrzymała stosowną informację w tej sprawie i polecenie wydania książek¹⁸.

Zachowany w AGAD księgozbiór Zboru stanowi jedynie niewielki procent dawnego dużego zbioru dwóch bibliotek. Obecnie pod nazwą „Biblioteka” kryją się 153 pozycje inwentarzowe — książki (także starodruki), broszury, druki reklamowe i czasopisma (te, poza oprawnymi rocznikami, w większości w złym stanie zachowania). Dominują egzemplarze książek oznaczone sygnaturą biblioteki synodalnej, a najcenniejszą pozycją, pochodzącą ze zbiorów tej biblioteki jest niewątpliwie tzw. *Biblia Radziwiłłowska*, pierwszy drukowany przekład Pisma św. z języków oryginalnych na język polski, dokonany przez środowisko kalwińskie, a drugi po katolickiej *Biblii Leopoldy*, dla której źródłem była Wulgata. Prace sfinansowane przez Mikołaja ks. Radziwiłła „Czarnego”, zakończono w 1563 r.

Pismo Święte na język polski było tłumaczone wielokrotnie, we fragmentach i w całości. Początkowo były to wtórne tłumaczenia oparte na łacińskiej Wulgacie. Pierwsze pełne przekłady zostały sporządzone pod koniec XIV i w pierwszej połowie XV w., a związane były z dworem królewskim Władysława Jagiełły. Nie były one jednak powszechnie dostępne. Po raz pierwszy w całości Biblia została przetłumaczona na język polski i wydana drukiem w XVI w. (była to *Biblia Leopoldy* inaczej *Szarffenbergowska*). Biblia Radziwiłłowska zachowana w spuściźnie zboru, stanowi jeden z najwspanialszych zabytków kultury i języka polskiego. Gruntem dla jej powstania stały się ruchy religijne okresu reformacji. Rozwój reformacji na ziemiach polskich w XVI w. spowodował, że podjęto prace nad przekładem Pisma Świętego, gdyż zaistniała potrzeba używania polskiego przekładu Biblii. Sprawą tą zajmowano się na protestanckich synodach. W 1557 r. ewangelicki synod małopolski we Włodzisławiu powołał komisję, której zadaniem było przygotowanie wydania całej Biblii w języku polskim. Synod w Pińczowie z 1559 r. wyznaczył jako tłumaczy wybitnych teologów: Grzegorza Orszaka (Orsacjusza), rektora szkoły pińczowskiej, Piotra Statoriusa z Thionville i Jana Thenaudusa z Bourges we Francji. Prace mogły rozpocząć się dzięki poparciu Mikołaja Oleśnickiego — właściciela Pińczowa, będącego czołowym ośrodkiem reformacyjnym Polski XVI w. Po trzech latach ukończono przekład Pięcioksięgi Mojżesza. Na synodzie pińczowskim, 31 I 1560 r. tłumaczom dodano do pomocy Jerzego Szomana i pastora Jakuba Lubelezyka, poetę, do których dołączyło kilkunastu innych współpracowników, m.in.: Szymon Żak

---

¹⁷ Edward Wende (1830–1914), luteranin, księgarz specjalizujący się w wydawaniu i kolportażu wydawnictw naukowych.

¹⁸ AGAD, ZEA, sygn. 430, s. 7–8 (informacje o prawie własności dopisano później innym charakterem pisma).

(Zacjusz), Andrzej Trzecieski, Marcin Krowicki, Grzegorz Paweł. W maju 1560 r. wydatki związane z tłumaczeniem i wydaniem Biblii postanowił sfinansować Mikołaj Krzysztof ks. Radziwiłł, zwany „Czarnym” (stryjeczny brat Barbary Radziwiłłówny), hetman i kanclerz wielki litewski. Wyniosły one 3 tys. czerwonych złotych. Prace trwały kolejne 3 lata. Biblia, zwana od miejsca tłumaczenia — Pińczowską, od nazwiska fundatora — Radziwiłłowską, a od miejsca wydania — Brzeską, wyszła z drukarni Bernarda Wojewódki 4 IX 1563 r. pod tytułem: *Biblia święta, tho iest, Księgi Starego y Nowego Zakonu, właśnie z Żydowskiego Greckiego y Łacińskiego, nowo na Polski ęzyk, z pilnością y wiernie wyłożone*. Biblia Brzeska miała stać się główną Biblią polską. Została dedykowana królowi Zygmuntowi Augustowi. Tekst drukowany był dużymi gotyckimi czcionkami, a przypiski i objaśnienia drobniejszą czcionką znajdowały się na brzegach i u dołu kart. Całość stanowiło wielkie folio (255×401 mm), zawierające piękne drzeworyty na karcie tytułowej i w Starym Testamencie. Nakład wyniósł około 500 egzemplarzy. Niestety, syn fundatora wydania Biblii, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł zwany „Sierotka” — jak głoszają historycy — nawrócony przez jezuitów na katolicyzm, pod ich wpływem postanowił odkupić wszystkie dostępne egzemplarze tego dzieła, a także inne druki ewangelickie. Przeznaczył na ten cel sumę 5 tys. czerwonych złotych, przekroczyła więc ona koszt wydania Biblii! Zgromadzone w ten sposób księgi „Sierotka” nakazał publicznie spalić na stosie na rynku w Wilnie. Dzieła zniszczenia dopełniła kontrreformacja i działalność jezuitów. Z pierwszego wydania Biblii Brzeskiej pozostały nieliczne egzemplarze (według różnych źródeł od 20 do 40 egzemplarzy), które z reguły znajdują się w muzeach bądź bibliotekach kilku uniwersytetów. Katalog biblioteki synodu ewangelicko-reformowanego wydany w Wilnie w 1926 r. podawał liczbę 9 egzemplarzy; kilka egzemplarzy znajdowało się w rękach prywatnych, w bibliotekach zborowych i innych. W maju 1926 r. jeden z nielicznych egzemplarzy Biblii delegacja wspomnianego synodu przekazała, za pośrednictwem prezydenta Ignacego Mościckiego, Muzeum Narodowemu w Warszawie. Obecnie w Polsce, poza AGAD, egzemplarze Biblii Brzeskiej przechowywane są także m.in. w Muzeum Ziemi Wieluńskiej, bibliotekach uniwersyteckich w Poznaniu i Zielonej Górze oraz Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Nie dotrwały one jednak do naszych czasów w pierwotnej formie, ze względu na mniejsze lub większe zniszczenia i ubytki kart. Całościowego drugiego wydania Biblii Brzeskiej nie było. Wznawiano ją jedynie we fragmentach, w latach 1564, 1580, 1585 i 1593.

Biblia Brzeska jako pierwsza podaje numerację wersetów. Uznawana jest ona za dzieło wybitne i będąca przekładem wiernym treści oryginału, wyróżnia się także pięknym języka staropolskiego i oprawy graficznej¹⁹. Egzemplarz zachowany w AGAD posiada pieczęć własnościową Biblioteki Synodalnej i jej dawną sygnaturę: 691, Dz. I/21²⁰. Księgę tę zakupiono od wdowy po pastora z węgrowskim Karolu Janie Tetznerze (pastor w latach 1843–1887) za sumę 25 rubli srebrem.

---

¹⁹ Informacje na temat *Biblii Radziwiłłowskiej* zaczerpnięte m.in. z opracowań: *Badania Księgozbiorów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji*, Olsztyn 6–7 października 1994 r., Warszawa 1995; K. Górski, *Biblia polska do r. 1832*, Giessen 1980; M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. I–II, Poznań 1968–1969.

²⁰ AGAD, ZEA, sygn. 2747.

Z dawnej Biblioteki Synodalnej zachowało się w omawianym zbiorze 39 książek i broszur, głównie pochodzących z XIX w., i nielicznie z XVIII w., m.in. Daniela Ernesta Jabłońskiego, *Historia consensus sendomiriensis inter evangelicos Regni Poloniae et M. D. Lithuaniae in Synodo Generali Evengelicorum, utriusque partis, Sendomiriae, MDLXX, Aprilis 14*²¹ czy też Christiana Gottlieba von Friese, *Beiträge zu der Reformationsgeschichte in Polen und Litthauen besonders*²². Zachowane pozycje dokumentowały także ważne wydarzenia w dziejach ewangelików warszawskich, np. *Opis położenia w r. 1866 kamienia węgielnego pod budowę nowego kościoła ewangelicko-reformowanego w Warszawie, poświęcenia tegoż kościoła w r. 1880, z dołączeniem mów i kazań mianych przy obu tych uroczystościach*²³, *Uroczystość poświęcenia szpitala ewangelickiego w Warszawie, przy ulicy Karmelickiej dnia 17 września 1837 roku*²⁴, czy też protokoły ogólnego synodu pastorów protestanckich warszawskiego ewangelicko-augsburskiego okręgu konsystorskiego, drukowane broszury z lat 1889–1894²⁵. Ponadto: *Przyjaciel Domu. Kalendarz dla Ewangelików*, wydany w Warszawie w 1921 r.²⁶ i 4 egzemplarze „Zwiastuna Ewangelicznego” z lat: 1863, 1866, 1877/78 i 1879/80²⁷. Był to dwutygodnik poświęcony prawie wyłącznie sprawom religijnym, redagowany przez ks. Leopolda Otto, który był jednocześnie wydawcą i autorem większości tekstów, zbyt jednorodnych tematycznie i ograniczonych cenzurą. „Zwiastun” ukazywał się do 1863 r. W 1866 r. Otto wyjechał do Cieszyna zabierając czasopismo ze sobą; 10 lat później powrócił do Warszawy, a periodyk przekształcono w miesięcznik. Jednak zbyt mała liczba prenumeratorów (ok. 400) nie pozwalała na zaspokojenie potrzeb finansowych wydawnictwa. Ostatni numer, wydany przez ks. Wilhelma Angersteina w 1882 r., zawierał nekrolog założyciela. Miesięcznik zaczął ukazywać się ponownie w 1898 r. pod redakcją ks. Juliusza Burschego, w zmienionej formie i znacznie większym nakładzie 2 tys. egzemplarzy. Do „Zwiastuna” zaczęło pisać wielu księży, nie tylko ze stolicy (m.in. Rudolf Gundlach z Łodzi, Aleksander Schoneich z Lublina); obok artykułów o treści religijnej i społeczno-politycznej, były także teksty informujące o życiu codziennym zborów ewangelickich. Od 1909 r. „Zwiastun” wychodził tylko 10 razy w roku (z wyjątkiem miesięcy letnich), jednak ukazywał się regularnie aż do wybuchu I wojny światowej; ostatni numer ukazał się 25 VI 1914 r. Kilkanaście egzemplarzy „Zwiastuna”, które można było zidentyfikować z całą pewnością na podstawie zachowanych pieczęci i sygnatur, zachowało się także w spuściźnie dawnej biblioteki zborowej²⁸. Pozostałe pochodzą z okresu

²¹ Berlin 1731 (dawna sygnatura: BS 1087, XIII/53; obecnie 2725).

²² Cz. 1 i cz. 2/1–2, Wrocław 1786 (dawna sygn. BS 772–773, XIII/19–21; obecnie 2716–2718).

²³ Warszawa 1881 (dawna sygn. BS 529, XIII/5 (obecnie 2765).

²⁴ Warszawa 1937 (dawna sygn. BS 821, XIII/25; obecnie 2780).

²⁵ Dawna sygn. BS 745–749, XXIV/22–26; obecnie 2767–2771.

²⁶ Dawna sygn. BS 2082, XXX/66; obecnie 2826.

²⁷ Dawne sygn. BS 790, XXV/85; BS 793, XXV/88; BS 314, XXV/22; BS 3316, XXV/24, a obecnie: 2831, 2833, 2837–2838.

²⁸ Cztery najstarsze, z lat: 1863, 1866, 1869 i 1870, oprócz pieczęci: „Biblioteka Zboru Ew. Augsb. w Warszawie”, mają także pieczęcie tuszowe z napisem: „Książnica Szpitala Ewangelickiego”.

redakcji ks. Burschego²⁹. W 1921 r. zaczął pojawiać się w Warszawie tygodnik „Zwiastun Ewangeliczny”. Nie nawiązywał jednak do poprzednich czasopism o tej samej nazwie, a raczej do „Ewangelika” (organu ewangelików polskich 1919–1921), zachowując nawet kolejność roczników³⁰.

W dziale „Biblioteka” zachowało się także kilka egzemplarzy „Głosu Ewangelicznego”. Są to w większości oprawne roczniki, z których część nosi sygnatury Biblioteki Zborowej³¹. Było to pismo, które zaczęło ukazywać się 3 X 1920 r., pod redakcją ks. Augusta Lotha, przy współpracy szeregu księży, w szczególności profesorów Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Redakcję „Głosu” przejął następnie ks. Feliks Gloeh, prefekt szkół, później naczelnny kapelan ewangelicki Wojska Polskiego. Czasopismo, ukazujące się jako tygodnik, poświęcone było sprawom Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce i wychodziło do 1939 r.

24 pozycje dawnego zbioru książkowego (5 książek i broszur oraz 19 czasopism) oznaczone są pieczęciami i sygnaturami biblioteki zborowej oraz w większości zapisane w 1. tomie wyżej wymienionego „Inwentarza Biblioteki Zboru”, znajdującego się w aktach zboru w AGAD³². Jedną z nich jest dzieło duchownego ewangelickiego, uczonego, pedagoga i filantropa Jan Herbiniusa³³. Oprócz oznaczeń zborowych występuje tu również pieczęć: „Księgozbiór Edwarda Neprosa”³⁴ i zapiska rękopiśmienna: „Ex bibliotheca Josephi Borucki”. Drugą pozycją to: *Biblia [to jest] Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza według edycji Biblii Gdańskiej w roku 1632 wydanej, ułożone teraz dla pożytku zborów polskich protestanckich podług Biblii Królewieckiej w roku 1738 wydanej na nowo przedrukowane* (Berlin 1810)³⁵. Ponadto z dawnych zbiorów zachował się *Rocznik władz duchownych, duchowieństwa i instytucji wyznań ewangelickich w Królestwie Polskim*, wydany w Warszawie w 1838 r.³⁶ oraz broszura z artykułem Jana Szerudy *Pobożność prorocka Starego Testamentu. Istota i charakter* (Warszawa 1933)³⁷. Jednak najcenniejszą zachowaną pozycją z dawnej biblioteki zboru jest tzw. *Kancjonał ks. Kraińskiego*³⁸. Krzysztof Kraiński (1556–1618) był pisarzem i teologiem reformacyjnym. Pochodził z drobnej szlachty. Około 1584 r. został kaznodzieją zboru kalwińskiego w Lublinie. Brał aktywny udział w życiu swego Kościoła, pełniąc wiele funkcji, m.in. rewidenta przekładu Starego Testamentu na język polski, superintendenta Małopolski

²⁹ Z lat: 1900–1902, 1904, 1907, 1910, 1921–1922, 1924, 1929–1930, 1932; obecne sygn. „Zwiastuna” z tej biblioteki, to: 2832, 2834, 2835–2836, 2839–2840, 2842, 2845, 2847–2852.

³⁰ T. Stegner, *Ewangelicy Warszawscy 1815–1918*, Warszawa 1993, s. 75, 88–89.

³¹ Egzemplarze z lat: 1926, 1929, 1931, 1935, 1936; obecnie sygn. 2805, 2806, 2808, 2810, 2811.

³² Por. przypis 11.

³³ *I. Symbola fidei christianae catholica [...] II. Confessio Auszpurska [...] III. Katechizm bógostawionego Oyca D. Marcina Lutra [...] IV. Zegar katechizmowy, albo katechizacja wileńska V. Katechizacja turecka [...]*, Gdańsk 1675 (dawna sygn.: BZEA Dz. II lit b/277, obecnie 2723).

³⁴ Edward Nepros (1870–1928), absolwent Warszawskiej Szkoły Handlowej im. L. Kronenberga, prezes zarządu fabryki chemiczno-drogerijnej w Warszawie

³⁵ Dawna sygn. BZEA, Dz. II lit. a/472, obecnie 2748.

³⁶ Dawna sygn.: BZEA, Dz. I, 91, obecnie 2773.

³⁷ Odbitka z „Głosu Ewangelicznego”; dawna sygn.: BZEA, Dz. II, lit. b/818, obecnie 2738.

³⁸ Egzemplarz niekompletny (brak karty tytułowej). Taka nazwa figuruje na grzbiecie oprawy i pochodzi od tytułu II części dzieła. Dawna sygn. BZEA, Dz. II, lit. d/377, obecnie 2726.

i konseniora. Z tego ostatniego urzędu zrezygnował, aby poświęcić się pracy literackiej. Pierwszym dziełem Kraińskiego był *Katechizm z naukami, piesniami, y modlitwami Kościoła powszechnego apostolskiego* (Raków ? 1596, wielokrotnie wznawiany), gdzie zamieścił kilka utworów Jana Kochanowskiego. Występując przeciwko wystawności rzymskiej liturgii, krytykował muzykę wielogłosową, która miała przeszkadzać w religijnym skupieniu i opowiadał się za prostotą śpiewu. Zachowane w zbiorach AGAD dzieło składa się z dwóch części: *Katechizmu* i *Kancjonatu*. Brak strony tytułowej uniemożliwia pełną identyfikację omawianej pozycji, jednak bez wątplenia jest to kolejna edycja *Katechizmu* z 1596 r.³⁹ Katechizmy stanowiły podręczniki doktryny, zwykle pisane w formie pytań i odpowiedzi dla łatwiejszego zapamiętania. Kancjonalami (lub kantyczkami) nazywano w XIV w. zbiory popularnych pieśni religijnych lub śpiewów liturgicznych. Były one używane przede wszystkim w Niemczech i Czechach; od 1. połowy XV w., przeznaczone do użytku powszechnego, w związku z czym, opracowania znajdujących się w nich pieśni były pod względem muzycznym bardzo proste. Później w kancjonalach zamieszczano również inne śpiewy religijne (chorały protestanckie). Pierwsze kancjonale, a także pochodzące z okresu kontrreformacji, zawierały śpiewy obrządku rzymskiego. Liczne kancjonale wydawali protestanci. Zawierały one najczęściej pieśni, części nabożeństw, fragmenty katechizmowe, psalmy.

Przechowywane w AGAD dzieło autorstwa ks. Krzysztofa Kraińskiego, to starodruk, oprawny w półskórek, wydany w 1604 r., należący do działu II „Teologia” — teologia praktyczna. Pierwsza część — *Katechizm* — składa się z 3 działów: przedmowy, skierowanej „do Jego M. Pana Andrzeja Firleja”, *Katechizmu* mniejszego oraz *Katechizmu* większego. Dalej następuje *Kancjonal: abo piesni duchowne, z naukami y z modlitwami, ktorych używa Kościół Powszechny Apostolski, na Krystusie iedynym fundamencie zbudowany y ugruntowany słowem Bożym* (wielokrotnie wydawany także jako osobne dzieło). Oprócz pieśni liturgicznych, znajdują się tu również *Psalmy Dawidowe*, *Litania*, *Wyznanie grzechów* i *Pasterstwo domowe*; dalej następuje rejestr nauk katechizmu i pieśni kancjonatu, *Transsubstantiatia* i *Msza*.

Pozostałe pozycje książkowe, pisma periodyczne oraz gazety wchodzące obecnie w skład działu „Biblioteka” nie posiadają znaków własnościowych (które, co oczywiste, mogły ulec zatarciu, zniszczeniu) lub posiadają pieczęcie innych instytucji. Książki te trafiły tu prawdopodobnie w sposób przypadkowy, choć nie brak wśród nich cennych starodruków, jakim jest np. *Agenda to jest porządek kościołów ewangelickich państwa oleśnickiego i innych do niego należących powiatów*, wydana w Brzegu w 1715 r. (sygn. 2744). Własnością synodu ewangelicko-reformowanego w Królestwie Polskim jest rękopiśmienna książeczka bez tytułu, stanowiąca zbiór kopii dokumentów i różnych zapisków na temat zboru reformowanego w Polsce i posiadająca oznaczenia własnościowe synodu (nr 16). Zapiski pochodzą z lat 1620–1811 (sygn. 2787).

³⁹ Kilka egzemplarzy *Katechizmu*, wydanych w różnych latach 1. połowy XVII w., znajduje się obecnie w dziale starodruków Biblioteki Kórnickiej, a ich opis biblioteczny odpowiada egzemplarzowi dzieła przechowywanego w AGAD.

Poważnym utrudnieniem dla korzystających z zachowanych fragmentarycznie, lecz jakże cennych, dawnych zbiorów bibliotecznych Zboru Ewangelicko–Augsburskiego w Warszawie jest ich zły lub bardzo zły stan zachowania. Znaczna część spuścizny (dotyczy to głównie czasopism) nie jest w związku z tym udostępniana w Pracowni Naukowej AGAD.

Dorota Lewandowska, The Library Collection of the Lutheran Church in Warsaw at the Central Archives of Historical Records

Summary

Evangelical–Augsburg Community in Warsaw had two libraries during its existence: church library and synod library. Works on classification of the archival materials of the church were launched after the end of World War I and this caused that the books in the collection were also given attention. The church library was very poor. More books were owned by synod's library which was organized earlier. The collection remained under the control of the notary of the Church College, who also was in charge of the church archive. In the first of the libraries, i.e. church library, books were divided into four separate sections, marked by the letters of the alphabet. These sections were divided into groups with sequential numbers: I–XVI. The Synod library books were arranged according to the subject matter in 30 sections.

A library preserved in AGAD is only a small percentage of the former large collection of two libraries. Currently, under the name "Library" are preserved 153 items: books (including old prints), brochures, advertising prints and magazines. The most valuable item from the collection of the Synod library is so called *The Radziwill Bible*, translation of the Bible made by the Calvinist environment, completed in 1563. Among items from the former library special attention deserves *Cantionale* by Fr. Kraiński [*Kancjonał* Fr. Kraińskiego], second edition from 1604. In both libraries were relatively numerous copies of the journals related to and funded by the Evangelical Environmental: Forerunner of the Gospel and Evangelical Voice.